

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Brabant à la carte

Constructies en representaties van territorium tussen de dertiende en de vijftiende eeuw

Oostindiër, A.E.D.

Publication date

2022

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Oostindiër, A. E. D. (2022). *Brabant à la carte: Constructies en representaties van territorium tussen de dertiende en de vijftiende eeuw*. [, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Conclusie: Imaginaire territoria. Pleidooi voor de studie van territorium als een menselijk maar ongestuurd proces

In laatmiddeleeuws Brabant gaven mensen de ruimte waarin ze leefden op verschillende manieren vorm en betekenis. Dit proefschrift heeft betoogd dat niet alleen elites of statelijke actoren, maar juist ook minder elitaire groepen zoals handelaren, ambachtslieden en vissers onderhandelden over de betekenis van de ruimte, en daarmee over hun onderlinge machtsrelaties. Voor die groepen stond er bij de constructie van ruimte veel op het spel. Zij construeerden de ruimte niet alleen door officiële, maar ook door onofficiële processen. Daardoor was de definitie van ruimte altijd voorlopig, en was conflict over ruimte een uitgelezen platform voor het bevragen en herdefiniëren van politieke, juridische en economische verhoudingen. De constructie van Brabant als een politieke ruimte stond niet altijd in dienst van staatsvorming, maar vormde voor inwoners van het hertogdom van onderop een mogelijkheid om hun belangen te behartigen. Daarmee biedt deze studie een bottom-up kritiek op onderzoek dat territorium primair ziet als een product van staatsvorming, waarbij de staat de ruimte definieert en in kaart brengt om die efficiënter te kunnen besturen en exploiteren. Ook sluit het aan bij de inzichten van onderzoekers die constructies van territorium in hedendaagse, geglobaliseerde contexten analyseren. Zij hebben betoogd dat veel groepen betrokken zijn bij de constructie van territorium, en dat die vaak opereren buiten de kaders van de natiestaat. Het doel van deze conclusie is de belangrijkste inzichten van deze studie uiteen te zetten, om vervolgens te schetsen welke bredere implicaties ze heeft voor onderzoek naar territorium in andere tijden en op andere plaatsen.

Het eerste hoofdstuk betoogde dat zowel hertogen als kroniekschrijvers rivieren gebruikten om het hertogdom op een dynamische manier te definiëren. Terwijl Jan van Heelu eind dertiende eeuw het hertogdom nog expansief definieerde, beschreven latere auteurs zoals de schrijvers van de *Voortzetting* en de *Alder Excellenste Cronike* het hertogdom eerder als het gebied tussen de Schelde en de Rijn of de Maas. Dit stelde hen in staat de verbinding te leggen met het illustere hertogdom Nederlotharingen. Hoewel schrijvers hun ideeën baseerden op een gereconstrueerd verleden, vormden die tijdens de regeringen van Filips de Goede en Karel de Stoute de basis voor politieke onderhandelingen over de status van het hertogdom en de Bourgondische landen. In de praktijk van alledag construeerden omwonenden en gebruikers van rivieren de rivier als een juridische en economische ruimte. Analyses van rechtszaken die Brabanders met hun burens voerden over de Schelde, de Gete en de Zenne toonden aan dat ze dit voor een deel deden op basis van officiële processen, zoals rechtszaken. Inwoners van het hertogdom bleven hun ideeën over de ruimte echter ook baseren op onofficiële gegevens. Wat besloten was tijdens rechtszaken, was immers niet

altijd waarneembaar in het landschap. Ook waren juridische afspraken soms onwerkbaar voor een van de conflicterende partijen, waardoor nieuwe conflicten konden ontstaan. Een centrale these van het hoofdstuk was daarom dat arbitragecommissies die namens de hertog opereerden niet altijd als doel hadden een uitspraak in een proces te forceren om daarmee de ruimtelijke ambiguïteit op te heffen. Zolang een concrete uitspraak uitbleef, konden zij zich immers concentreren op hun voornaamste taak: het beschermen van privileges en het handhaven van vrede.

Het tweede hoofdstuk beargumenteerde dat grenzen voor Brabanders belangrijke technologieën waren om de ruimte te structureren, maar dat ze altijd voorlopig waren. Centraal stonden analyses van de constructie van grenzen tussen stedelijke vrijheden, heerlijke en hertogelijke jurisdicties, van de definitie van grenspunten binnen het hertogdom, en van grensconflicten aan de randen van het hertogdom tussen Brabant en Holland. Zij toonden aan dat grenzen voor verschillende groepen in wisselende mate leesbaar waren, zij het in het fysieke landschap, of in geschreven documentatie. Om grenspunten te interpreteren hadden betrokkenen kennis nodig van de historisch-sociale topografie van een gebied, en moesten ze aanwezig zijn bij een grensmarkering of toegang hebben tot getuigen daarvan of geschreven charters. Grenzen waren zichtbaar voor de groepen waarvoor ze relevant waren, waardoor verschillende mensen verschillende grenzen in de ruimte zagen. Grenzen waren echter ook veranderlijk vanwege de variërende terminologie van grenspunten, en door verschuivende natuurlijke en politieke verhoudingen in gebieden. De definitie van grenzen berustte, net als de constructie van jurisdictie op rivieren, voor een groot deel op onofficiële processen en het handelen van mensen in de praktijk van alledag. Dat was onderhevig aan veranderende machtsverhoudingen in een gebied. Hierdoor vormden grensgeschillen een goed platform voor inwoners van grensgebieden om die onderlinge verhoudingen te betwisten en te heronderhandelen. Grenzen waren dan ook vooral relevant voor inwoners van grensgebieden. Voor machthebbers waren ze van minder belang. Wanneer zij grensgeschillen overzagen, drongen ze geen arbitrale oplossing op maar deden ze recht aan de beleefde ruimtelijke ambiguïteit. Ze stelden zich vooral op als de beschermers van vrede, en van de belangen van hun onderdanen.

Het derde hoofdstuk stelde dat Brabanders het hertogdom construeerden als een samengestelde ruimte, en dat ze dit niet als problematisch beschouwden, maar juist als wat het hertogdom definieerde. Kroniekschrijvers reflecteerden op het samengestelde karakter van het hertogdom. Ze erkenden de aparte status van het markgraafschap Antwerpen als leen van de Roomskoningen, en registreerden de implicaties die dit had voor de grenzen aan de hertogelijke macht. Ook juristen ontwikkelden argumenten over de interne samenhang van het vorstendom, die ze inzetten in politieke onderhandelingen over de positie van het hertogdom. Een stad als Antwerpen gebruikte de constructie van een homogene jurisdictie om machtsrelaties te herdefiniëren, ten aanzien van

zowel de heren van Breda en Bergen op Zoom, als de hoofdsteden Leuven en Brussel. In haar strategieën baseerde de Scheldestad zich opvallend genoeg op de ruimtelijke ambigüiteit die ze probeerde te bestrijden. Ze maakte gebruik van een breed scala aan officiële en minder officiële strategieën, van het voeren van rechtszaken tot het uitoefenen van militaire druk en het intimideren van tegenstanders. Haar visie deed volgens de Raad en de Staten van Brabant echter zo weinig recht aan de realiteit, dat ze die niet accepteerden. Zij drongen niet aan op een opheffing van de ruimtelijke ambigüiteit maar erkenden en bevestigden die. Conflicten over de ruimte lokten het commentaar van kroniekschrijvers uit, die niet alleen reflecteerden op het handelen van de conflicterende partijen, maar ook gevoelig waren voor hun juridische argumentatie.

Het vierde hoofdstuk, ten slotte, betoogde dat de traditionele vorstelijke administratie – de juridische en domeinadministratie – een tamelijk selectief beeld van het hertogdom produceerde. Tot aan de oprichting van de Rekenkamer in 1404 gebruikten administratoren schriftelijke documentatie voornamelijk als ondersteuning van hun werkzaamheden. Zij hadden niet als doel een compleet en uitputtend overzicht van de ruimte te geven. Gerechtsdienaren als meiers en schouten legden de ruimte in hun rekeningen in iets groter detail vast, omdat jurisdictie voor een deel ruimtelijk gedefinieerd werd, bijvoorbeeld wanneer de hertog in bepaalde gebieden maar een beperkte graad van jurisdictie bezat. In de fiscale sfeer waren Brabanders meer gericht op het in kaart brengen van het hertogdom. Onderdanen onderhandelden met de vorsten over het beeld dat de centrale administratie mocht produceren. Daardoor droeg de productie van een meer gedetailleerd ruimtelijk overzicht van het hertogdom niet direct bij aan processen van staatsvorming en centralisering. Het versterkte wel de integratie van het hertogdom als een samenhangende politieke ruimte, vanuit een publiek belang. De invoering van haardstedetellingen door Filips de Goede betekende een keerpunt, al kende die een lange aanloop. Als gevolg van zijn hervorming zagen zijn onderdanen in dat een meer gedetailleerde belastingadministratie leidde tot een eerlijkere verdeling van de belasting. Aan het einde van Filips' regering stonden zij niet langer argwanend tegenover een gedetailleerde administratie, maar vertrouwden zij erop dat die een eerlijkere verdeling van de belastingen tot gevolg zou hebben.

Het bewijs is divers, maar dit proefschrift schetst zo een proces van de dertiende tot in de vijftiende eeuw waarin het vertrouwen van onderdanen en administratoren in een meer gedetailleerde administratie groeide, en zij de ruimte steeds gedetailleerder administratief in kaart brachten. Vooral op het fiscale vlak leidde dit tot meer overzicht, terwijl de ontwikkeling in de domeinadministratie langzamer verliep. Door reflectie van kroniekschrijvers op het samengestelde karakter van Brabant, verspreiden ideeën daarover zich onder de politieke elite, die zich interesseerde voor de definitie van het hertogdom als een samengestelde, maar ook intern samenhangende ruimte. Dit stimuleerde

het denken over Brabant als een politieke ruimte, maar ging niet onvermijdelijk gepaard met processen van staatsvorming en centralisering. Evenmin was de staat, of een centrale actor, de drijvende kracht achter dit proces. Inwoners van het hertogdom bleven van onderop sturing geven aan de constructie van het hertogdom als een politieke ruimte. Gedurende de hele onderzochte periode was de constructie van ruimte voor Brabanders – zeker ook voor non-elites – een platform voor het bevragen en heronderhandelen van hun onderlinge machtsrelaties. Opvallend is wel dat hoewel ze steeds meer schriftelijke bewijsstukken produceerden, ze ook door middel van meer onofficiële strategieën de constructie van ruimte bleven uitdagen en bevragen.

Bij de constructie van ruimte stond er vooral voor inwoners van het hertogdom veel op het spel. Zij gaven de ruimte vorm op vele niveaus, en vaak niet direct in relatie tot de staat. De studie van territorium heeft er daarom veel bij te winnen om zich los te maken van de beperkende kaders van de natiestaat, om het concept zijn volledige scherpte te geven. Met deze claims sluit dit proefschrift aan bij inzichten van onderzoekers die territorium bestuderen in hedendaagse, geglobaliseerde contexten, voorbij de natiestaat. Het vervolg van deze conclusie schetst daarom een aantal bredere implicaties voor de studie van territorium, en de manier waarop dit onderzoek een dialoog aangaat met onderzoek naar andere perioden en contexten.

Vooruitblik: Territorium los van de staat en als ongestuurd proces

Deze studie heeft een aantal implicaties voor het gebruik van het concept territorium als analytische lens voor de studie van ruimte in de middeleeuwen. De waarschuwing van veel historici, dat het concept modernistische vooronderstellingen met zich meebrengt, moeten zeker ter harte worden genomen. Op verschillende manieren stuurt het concept haast vanzelf in de richting van een teleologische vraagstelling. Gebruik van het concept draagt het risico in zich moderne opvattingen van ruimte op een middeleeuwse context te projecteren. Het veronderstelt bovendien dat ruimte überhaupt een belangrijke categorie was voor middeleeuwers, terwijl dit onderzoek bevestigt dat ruimte vanuit een modern oogpunt een betekenisvollere rol speelt dan dat voor tijdgenoten zo was. Ook heeft het gebruik van de term territorium de tendens onderzoek te sturen in de richting van centralisatieprocessen, en in het ergste geval loopt onderzoek zo het risico middeleeuwse ruimtes (vorstendommen, steden), te bestuderen als voorlopers van moderne (staten, steden).

Toch is een conclusie van dit onderzoek ook dat het concept territorium als prisma voor onderzoek naar middeleeuwse ruimtes wel degelijk nuttig kan zijn, omdat het nieuw licht werpt op uiteenlopende ideeën van tijdgenoten over ruimte, en de manieren waarop ze die vormgaven. Het onderzoek toont aan dat territorium voor op veel meer niveaus een betekenisvolle categorie is, dan

alleen op het niveau van de staat of het vorstendom. In laatmiddeleeuws Brabant waren vele niet-statelijke actoren betrokken bij constructies van territorium. Zij hadden belang bij die constructies, want voor hen hing er concreet veel van af in het dagelijks leven. Zij brachten hun ideeën over de ruimte over het voetlicht aan de hand van uiteenlopende media, strategieën en technologieën, variërend van praktijken tot onderhandelingen, rechtszaken, kronieken, markeringen in het landschap, en het verspreiden van ideeën. Mensen construeerden de ruimte bovendien niet alleen door officiële processen, maar minstens zoveel door onofficiële. In veel gevallen deden ze dit niet in relatie tot de staat of het vorstendom, en waren statelijke actoren niet of slechts op de achtergrond aanwezig. Dit impliceert dat de studie van territorium significant moet worden verbreed om een volledig beeld te krijgen van de manier waarop mensen de ruimte om hen heen betekenis geven en construeren.

Deze inzichten hebben implicaties voor de studie van territorium in andere dan strikt middeleeuwse contexten. Onderzoek naar territorium in een hedendaagse, geglobaliseerde context, toont eveneens aan dat de constructies van territorium plaatsvinden op andere niveaus dan dat van de staat, door andere dan statelijke actoren, en door een verscheidenheid aan officiële en onofficiële processen. Die berusten ten dele op schrift, maar evenzeer op geheugen, en vinden plaats in interactie met het materiële landschap. Doorheen de geschiedenis hebben mensen machtsrelaties geconstrueerd, in relatie tot de ruimte waarin ze zich bewogen. De manier waarop ze dit deden, was altijd historisch contingent. Het gaat er hier daarom niet om de betekenis van territorium in een specifieke historische context te definiëren, maar om het concept aan te scherpen als instrument voor de studie van machtsrelaties in relatie tot ruimte. De betekenis van territorium is enigszins gestold door negentiende-eeuwse debatten over de natiestaat. De bedoeling is hier te verkennen op welke manieren een meer dynamisch begrip van het concept kan bijdragen aan de studie en analyse van praktijken die mensen, macht en plaats aan elkaar relateren.

Het hiernavolgende betoog kent vier punten. Het eerste punt schetst de noodzaak van het loskoppelen van de verbinding tussen territorium en de staat. Het tweede benadrukt het belang om bij de analyse van constructies van territorium aandacht te besteden aan een verscheidenheid van (niet-statelijke) actoren en onofficiële, meer ongrijpbare processen. Dit inzicht leidt vervolgens tot het derde punt, namelijk de stelling dat territorium inherent ambigu is, en dat verschillende groepen de ambiguïteit van territorium soms zelfs als strategie inzetten wanneer ze de ruimte op een voor hen gunstige manier proberen te construeren. Het vierde punt, ten slotte, stelt dat deze observaties impliceren dat de constructie van territorium een veelvormig proces is dat niet door één partij in het bijzonder gestuurd kan worden, en daarom niet alleen – of voornamelijk – in relatie tot een centrale macht kan worden bestudeerd.

Punt 1: Territorium los van staat en vorstendom

In laatmiddeleeuws Brabant dachten verschillende politieke actoren, en inwoners van het hertogdom, op vele niveaus na over de manier waarop de ruimte samenhangt. Op het niveau van het hertogdom zelf waren niet de hertogen de drijvende kracht achter de constructie van de politieke ruimte. Het belang van de constructie van die ruimte lag minstens zoveel bij leden van de Staten, de steden voorop, maar ook bij de adel en de geestelijkheid, al is de rol van die laatste groep hier niet expliciet onderzocht. Zij waren het die keer op keer hamerden op het in stand laten van het hertogdom als land, en die de integriteit en eigenheid van het hertogdom bij de vorsten over het voetlicht probeerden te brengen. Ook op regionale en lokale niveaus spanden verschillende actoren zich in voor het structureren van de ruimte. De inwoners en het stadsbestuur van een stad als Antwerpen hadden concrete belangen bij het definiëren van de Schelde als grens, en bij het definiëren van economische en juridische ruimtes op de rivier. Zij waren het die de grootste belangen zagen in een herstructurering van jurisdictie, en de ruimtelijke definitie daarvan. Dit deden ze in interactie met de heren in hun achterland die ook een duidelijk (juridisch) belang hadden bij de definitie van ruimte. Grenzen, of ze nu binnen of aan de randen van het hertogdom werden gedefinieerd, waren het meest van belang voor lokale groepen. Voor hen vormde de grens immers een realiteit in de praktijk van alledag. Door hun interactie bestendigden of betwistten zij de grens.

In al deze gevallen was het belang van de hertogen minder direct. Zij stelden zich – zowel voor als tijdens de Bourgondische periode – eerder op als vorsten die vrede garandeerden en privileges beschermden, maar hadden een minder duidelijk belang bij de uitkomst van conflicten over ruimte. Zelfs de fiscale administratie, toch vaak gezien als centraal instrument in processen van staatsvorming, was meer dan alleen maar een middel tot centralistisch bestuur. Onderdanen onderhandelden over de schaal van fiscale administratie en de toepassing ervan als politieke technologie in het bestuur van het hertogdom. Ook zij hadden concrete belangen bij de manier waarop belastingen werden vormgegeven. Niet alleen omdat ze zo weinig mogelijk wilden bijdragen, maar ook omdat zij het waren die de consequenties van een slecht functionerende fiscale organisatie uiteindelijk zouden dragen.

De constructie van territoria vond plaats op vele niveaus, lokaal, regionaal, en inderdaad op het niveau van het vorstendom zelf. Op al die niveaus spanden verschillende actoren zich in om de ruimte te structureren en betekenis te geven, vanuit juridische, economische, wettelijke en culturele perspectieven. Dat die dimensies niet altijd precies overlaptten of werden gedefinieerd in relatie tot het vorstendom, en dat ze in de ogen van verschillende groepen verschillende dingen betekenden, wil niet zeggen dat het concept territorium onbruikbaar is bij de studie van macht en ruimte in een middeleeuwse context. Het betekent eerder dat processen van territoriumconstructie veelvormig

zijn, en niet alleen plaatsvinden in relatie tot de staat of een vorstendom. Een verbreding van de onderzoeksfocus kan daarom nieuw licht werpen op territorium als concept.

Ook onderzoekers naar hedendaagse contexten hebben er recent op gewezen dat de constructie van territoria lang niet altijd primair plaatsvindt in relatie tot de staat. Studies naar territorium in Afrika in een geglobaliseerde context tonen de invloed van een verscheidenheid aan niet-statelijke actoren, zoals lokale gemeenschappen, individuen, NGO's, transnationale bedrijven, *warlords*, en monetaire instituties als het IMF en de Wereldbank. Formele regeringen hebben te weinig autoriteit om eigenaarschap over land te regelen. Onderzoek van Naseem Badiey naar territorium en eigendom in Zuid-Sudan kan als een voorbeeld dienen: kwesties over eigendom gaan in haar onderzoek hand in hand met ideeën over burgerschap, en mensen doen claims op basis van gewoonte, etniciteit, of juridische nationaliteit. Formele regeringen hebben niet altijd controle over deze processen, terwijl de uitkomsten ervan wel implicaties hebben voor regeringsstructuren en het beschikbare repertoire voor legitimatie daarvan.¹ NGO's nemen nieuwe posities in bij het oplossen van conflicten over land, wat aantoont hoe nieuwe configuraties van macht en autoriteit bestaande (bureaucratische en gewoonterechtelijke) autoriteitsstructuren kunnen uitdagen, zonder dat ze noodzakelijkerwijs de centrale regering versterken.² Onderzoek naar de federalisering van Ethiopië toont aan dat de middelen van een centrale regering om het land te herstructureren beperkt zijn. De nieuwe intra-statelijke territoria die de Ethiopische regering heeft gecreëerd als middel om etnische spanningen te verminderen, stuiten op nieuwe interpretaties van diverse bevolkingsgroepen. Sommige zien in federalisering een bedreiging voor de nationale eenheid, terwijl anderen het federaliseringsproces niet ver genoeg vinden gaan.³ Zo worden territoria op lokale niveaus geconstrueerd, waarop de staat niet altijd invloed heeft.

Al die verschillende groepen construeren door hun interacties de ruimte op basis van verschillende ideeën, en door zowel officiële als onofficiële processen. Zulke processen resulteren in een orde die altijd tijdelijk is, nooit stabiel – niet de uitkomst van een proces, maar altijd een proces zelf.⁴ Zoals Anssi Paasi stelt: territoria worden voorgesteld en gemaakt, betwist en onderhandeld, en zijn historisch contingent.⁵ In die zin betitelen Marc Boeckler, Ulf Engel en Detlef Müller-Mahn, territoria als 'vluchtige producten van praktijken die mensen, macht en plaats aan elkaar verbinden,

¹ Badiey, 'Land Tenure in "State-Building"'. Zie eveneens Berry, 'Questions of ownership'.

² Camara, 'Land tenure systems'.

³ Müller, 'Ethiopian Federalism Revisited'.

⁴ Vgl. Johnson *Law in Common*, en Boeckler, e.a., 'Regimes of Territorialization'.

⁵ Paasi, 'Territory', p. 110, geciteerd in Boeckler e.a. 'Regimes of territorialization', p. 6.

vanuit verschillende dimensies'. Ze zijn historisch contingent, en hebben daarom vele verschijningsvormen.

Het belang van territorium buiten de directe context van de staat, wordt nog duidelijker bij de constructie van niet-erkende staten als politieke ruimtes. Onderzoek van Yael Navaro-Yashin naar Noord-Cyprus toonde aan dat het beeld dat mensen van de ruimte hebben, de imaginaire ruimte, niet irreëel is, maar directe invloed heeft op de levens van mensen omdat die ruimte de manier stuurt waarop mensen de werkelijkheid vormgeven.⁶ Een staat kan de ruimte opnieuw naamgeven in een poging een interpretatie op te dringen. Maar ideeën in de hoofden van mensen blijven een belangrijke rol spelen in de manier waarop zij de ruimte in de dagelijkse praktijk vorm en betekenis geven. Hedendaagse conflicten over politieke ruimte in Oekraïne, en de relatie tussen China en Taiwan en Hongkong, maken duidelijk dat de situatie altijd complex is en niet alleen te begrijpen door een analyse van officiële constructies van natiestaten. Mensen blijven de werkelijkheid vormgeven op basis van hun eigen ideeën, beelden en herinneringen. Steeds is er in die situaties een botsing tussen juridische, economische, militaire en historisch-culturele ideeën over de politieke ruimte (en praktijken van ruimteconstructie) die hun impact hebben op hoe de wereld eruitziet. Het pregnantste voorbeeld van de clash tussen ideeën die de werkelijkheid vormen en officiële erkenning daarvan is misschien nog wel dat van Islamitische Staat. Tussen juni 2014 en maart 2019 claimde de groepering een min of meer aaneengesloten territorium in Syrië en Irak – nog afgezien van de verder gelegen 'provincies' – dat internationaal weliswaar niet juridisch erkend werd, maar wel degelijk functioneerde als een territorium en een onoverkomelijke realiteit vormde in de internationale politiek.⁷

De koppeling tussen territorium en de natiestaat verhult echter ook processen van territoriumproductie op supranationale niveaus. Hoewel die niet altijd door een territoriale lens worden geconceptualiseerd of geanalyseerd, is er veel voor te zeggen om ze wel te beschouwen als territoriale praktijken: ze relateren mensen, macht en plaats aan elkaar, vanuit economische,

⁶ Navaro-Yashin, *Make-Believe Space*, p. 10.

⁷ Een minder extreem voorbeeld is het conflict over de naamgeving van Noord-Macedonië, dat tussen 1991 en 2019 voor voortdurende spanningen zorgde in de relatie met Griekenland, en leidde tot grote protesten en handelsblokkades (die op het hoogste internationale niveau werden opgelost). De relatie tussen het Verenigd Koninkrijk en Schotland heeft eveneens dergelijke implicaties, net als die tussen Noord-Ierland, het Verenigd Koninkrijk en Ierland. In al die gevallen lopen ideeën over culturele identiteit over in ideeën over politieke, economische, juridische ruimtes – en het laatste herinnert eraan dat ook de gedachte aan een potentieel bloedig militair conflict nooit ver weg is. Over Brexit, zie bijvoorbeeld Wincott, 'Multilevel dynamics', Vauchez, 'The map', Cunha Rodriguez, *Extraterritoriality*; over Palestina, Bouris, *Occupied Palestinian Territories*.

juridische, strategische en culturele dimensies die deels, maar niet volledig, overlappen. Een duidelijk voorbeeld is de Europese Unie. Het is een unie van in naam soevereine staten, maar tegelijk een gemeenschappelijke economische en juridische ruimte, met zelfs een fiscale en militaire dimensie en een onmiskenbaar historisch-culturele politieke basis. De Unie voert een gemeenschappelijk monetair, buitenlands en strategisch beleid, en heeft een gedeeld belang bij de verdediging van het grondgebied.⁸ Ook een iets minder ver geïntegreerd statenverband als de NAVO heeft een onmiskenbaar territoriale dimensie, al is die eerder gebaseerd op strategische relaties, met een historisch-culturele politieke basis. Ook dat statenverband heeft echter economische en juridische aspecten, wat alleen al zijn sanctiebeleid illustreert.⁹ Discussies over troepen- en wapenopstellingen op EU of NAVO-grondgebied duiden eveneens op de onmiskenbaar territoriale dimensie van het statenverband.

Tegelijk blijven die statenverbanden ambigu. Men spreekt eerder over EU- of NAVO-grondgebied dan een gedeeld territorium, maar dat lijkt eerder een politieke keuze voor terminologie dan een analytisch zuivere categorie. Spreken over territorium ligt gevoelig: het roept weerstand op, juist omdat het een botsing veroorzaakt tussen nationale en supranationale percepties van territorium. Die weerstand – in feite veroorzaakt door de botsing tussen percepties van territorium – suggereert juist dat er bij de definitie van territorium iets op het spel staat in de hoofden van mensen: de veronderstelde soevereiniteit van de natiestaat. Het spreken over supranationale territoria moet impliciet blijven, omdat het naamgeven ertoe doet.

Dit verschil tussen (zij het uiteenlopende) territoriale praktijken op en boven het niveau van de natiestaat, en de politieke keuze die verschillend te classificeren, maakt de werkelijkheid chaotisch en ambigu. Enerzijds worden staten en supranationale verbanden onderscheidend geconceptualiseerd waardoor de fictie in stand wordt gehouden van een verband van soevereine natiestaten. Anderzijds hebben praktijken de conceptie van territorium, en de territoriale werkelijkheid, al ingehaald. De keuze om natiestaten te blijven definiëren als homogene territoriale ruimtes, is een politieke stellingname. Op het niveau van de staat kan zo het idee van de eigen soevereiniteit in stand gehouden worden, terwijl in werkelijkheid bevoegdheden steeds meer geïntegreerd zijn in een supranationaal verband. Ook uiten verdedigers van de natiestaat de vrees dat het artificiële supranationale verband door niemand meer in de hand gehouden kan worden, terwijl het wel invloed heeft op de manier waarop mensen hun leven leiden. Dat voelt voor velen

⁸ Zie o.a. Scott, 'Bordering' en *id.* 'Reflections'.

⁹ Zie ook de discussie in Duyx, 'Internal conflicts', Sloan e.a., *NATO's Return*.

oncontroleerbaar en bedreigend. Dit neemt echter niet weg dat de veronderstelde relatie tussen territorium en natiestaat geen recht doet aan de chaotische realiteit.

Hoewel historici terecht opmerken dat territorium niet primair bestudeerd moet worden in relatie tot de staat, en aandacht hebben voor niet-statelijke actoren en hun ideeën bij de productie van territorium, worden in een moderne context zulke processen nog vaak bestudeerd in relatie tot een staat of centraal bestuur. Daar is enerzijds iets voor te zeggen – de staat is immers een belangrijke actor in de constructie van territorium, zij het niet de enige of de voornaamste. Anderzijds zorgt dit er echter ook voor dat de problematische conceptualisering van territorium zijn schaduw over het onderzoek blijft werpen.¹⁰ De situatie is immers op veel niveaus een stuk complexer. Steeds is er sprake van verschillende groepen, verschillende identiteiten, met elk hun eigen visies op de ruimte, gebaseerd op verschillende ideeën. Alleen een meer genuanceerd theoretisch en methodologisch kader kan aan al die ideeën recht doen. Ook niet-officiële ideeën en praktijken geven de werkelijkheid vorm, en door te focussen op de rol van territorium in relatie tot de staat, blijven die onder de radar. Deze observaties wijzen daarom op de noodzaak een stap verder te zetten, en territorium te bestuderen los van de staat als drijvende kracht tot centralisering. In historisch onderzoek helpt dit de teleologie te vermijden en biedt het meer mogelijkheden voor bottom-up onderzoek in een hedendaagse, geglobaliseerde context.

Punt 2: Onofficiële constructies van territorium

Het feit dat veel verschillende actoren invloed hebben op (officiële en minder officiële) constructies van territorium, betekent ook dat de constructie van territorium een veel grilliger en chaotischer proces is dan een analyse van de ‘officiële’ productie van ruimte kan laten zien. De productie van ruimte vindt immers niet alleen – of primair – plaats door partijen die officiële afspraken maken over de ruimte, maar evenzeer door het al of niet naleven van die afspraken in de praktijk van alledag. In weerwil van officiële juridische en legalistische definities, berusten afspraken altijd op interpretaties en erkenning van betrokkenen. In laatmiddeleeuws Brabant berustten de acties waarmee mensen ruimte structureerden op een breed scala aan ideeën en strategieën. Inwoners van het hertogdom, zowel elites als non-elites, baseerden hun ideeën op officiële rechtshandelingen, literaire uitingen als kronieken, en op hun handelen in de praktijk van alledag. Voor het uitdragen van ideeën over ruimte, zetten betrokkenen verschillende media in. De productie van officieel

¹⁰ Zo bestuderen de auteurs van *Spatial Practices* infrastructuur expliciet als middel voor de bestendiging van staatsgezag Boeckler e.a., ‘Regimes of territorialization’, p. 16. Dit is deels ingegeven door hun besluit om territorium te bestuderen in relatie tot soevereiniteit, waardoor ze toch niet helemaal aan de verhouding tot de staat ontkomen.

vastgelegde afspraken nam een vlucht, evenals de productie van schriftelijke bewijsvoering (getuigenverslagen, betogen) en verslagen van juridische processen over de ruimte. Al die bewijsvoering berustte echter op interpretaties van betrokkenen met concrete belangen. Dit gaf hun geregeld aanleiding tot het inzetten van strategieën variërend van het voeren van rechtszaken over jurisdicties en grenzen en het overdrijven van de eigen rechten en privileges, tot het opleggen van economische sancties, politieke machinaties door machthebbers, het botweg handhaven van veronderstelde privileges, intimidatie en militaire actie. Kroniekschrijvers becommentarieerden deze processen en verleenden ze in veel gevallen legitimiteit, soms zelfs door de geschiedenis te herschrijven, zoals de schrijver van de *Voortzetting* in zijn reflecties op het verlies van Mechelen en het Land van Heusden.

De grootschalige productie van documenten in de vijftiende eeuw maakte de zaken er voor betrokkenen niet eenduidiger op (en soms bewust niet, zie beneden). De oorzaak van het feit dat rechtszaken als het Grootstedenproces in de jaren 1430 eindeloos konden voortslepen, was niet gelegen in een gebrek aan (toegang tot) schriftelijke documentatie over eerder gesloten overeenkomsten. Het was eerder het tegenovergestelde: de grootschalige productie van informatie frustreerde juist het rechtsproces, omdat die verzameld, geïnterpreteerd en beoordeeld moest worden op rechtsgeldigheid. Ook werd informatie in officiële documentatie ondergraven door beeldvorming over ruimte die op andere manieren tot stand kwam: in de hoofden van mensen, door verhalen die circuleerden, geschiedschrijving (die vaak werd opgesteld met het expliciete doel ruimtelijke aanspraken te onderbouwen met historische argumenten, onder het voorwendsel van objectiviteit), en vooral door het handelen van mensen in de praktijk van alledag, ingegeven door deze verscheidenheid aan ideeën over territorium. De uiteindelijke constructie van territorium was het resultaat van een chaotisch proces, dat op vele factoren berustte.

Tegenwoordig is dat niet anders, al brengt de komst van massamedia als televisie en internet wel een schaalvergroting en een nieuwe dynamiek met zich mee. Officiële verdragen die worden gesloten over de status van gebieden, landen, grenzen, het afzien van territoriale claims – zij het mondeling of schriftelijk – kunnen niet voorkomen dat betrokkenen door politieke, militaire en economische strategieën de balans weer kunnen verstoren. Vaak is de situatie zo ingewikkeld dat een partij legitiem kan beargumenteren dat een andere partij de gesloten overeenkomst geschonden heeft, waardoor die zijn rechtskracht heeft verloren (zoals het verlies van de rechtsgeldigheid van de Minskakkoorden die Rusland, Oekraïne en pro-Russische separatisten in 2014-2015 sloten maar al te pijnlijk duidelijk heeft gemaakt). David Goodwin spreekt in dit verband van syncretistische processen – een amalgaam van officiële en onofficiële processen (verdragen, rituelen), die geen legitieme status hebben, maar wel degelijk de constructie van de ruimte sturen. Hij analyseert hoe

in Zimbabwe landrechten bevestigd worden door ad hoc opgestelde contracten die formele contracten imiteren, en door de toepassing van gewoonterechtelijke praktijken. Claims op schrift worden geconsolideerd door te investeren in sociale banden, en door ostentatieve rituelen die een beroep doen op traditie. Zo wordt een technisch illegale landverkoop vergezeld van syncretistische processen die de validiteit van de transacties moeten erkennen. Ook vereist een claim op land voortdurende herbevestiging door onderhoud van sociale relaties die eigendom garanderen – in het geval van Goodwin – maar in andere gevallen ook door de situatie steeds in de praktijk te blijven brengen, afhankelijk van erkenning en een overeenstemming van ideeën over de ruimte in de hoofden van verschillende groepen.¹¹ Ook zulke ‘syncretistische’ processen berusten echter op voortdurende erkenning en herbevestiging, en vormen in zichzelf onvoldoende basis voor het handhaven van een stabiele status quo. Dat argumentaties van betrokkenen niet altijd juridisch hout snijden – of historisch aantoonbaar onjuist zijn – doet er niet toe zolang de fictie voor relevante groepen in stand gehouden kan worden en op erkenning kan rekenen.

Ook vandaag de dag maakt de grootschalige productie van informatie conflicten over ruimte complexer. De beschikbaarheid van massamedia, vooral internet, zorgt dat mensen overspoeld raken met moeilijk te filteren informatie. Het bestaan van echokamers in de onlinewereld heeft zijn weerslag op gemeenschappen in de fysieke wereld. De verspreiding van *fake news* en de doelbewuste censuur van en door bepaalde nieuwskanalen (al dan niet op sociale media) beïnvloeden de beeldvorming over conflicten. Deze processen hebben een direct effect op de manier waarop ruimtelijke conflicten worden uitgespeeld, en daarmee op attitudes van mensen en de materiële werkelijkheid van de productie van territorium. Uiteindelijk moeten mensen door hun handelen de juridische situatie in de praktijk erkennen; dat bepaalt hoe de werkelijkheid vorm krijgt. De constructie van territorium berust dus voor een groot deel op erkenning van claims, en is een zeer gelaagd proces.

Om een compleet beeld te krijgen van de dynamische processen die een rol spelen bij de productie van territorium is het daarom noodzakelijk dat historici aandacht besteden aan de ideeën waarop mensen hun beeld van de ruimte baseerden, de manier waarop ze die communiceren, en de rol die zulke beelden spelen in officiële en onofficiële producties van ruimte. Eveneens is het van belang om te kijken naar de manier waarop conflicten worden opgelost, en wat de invloed van gesloten overeenkomsten is op de lange termijn. De juridische werkelijkheid wordt immers niet in een

¹¹ Goodwin, ‘Tenure Security Strategies’.

vacuüm geconstrueerd, maar het sluiten van verdragen is een van de vele strategieën die actoren ter beschikking staan bij de productie van territorium.

Gegeven de diversiteit aan actoren die territoria produceren op allerlei niveaus, is het ook voor onderzoek naar territoriumproductie in een moderne context noodzakelijk aandacht te besteden aan ideeën die breder leven dan in de officiële, door staten geproduceerde versies van de werkelijkheid alleen. Dit geldt voor ideeën in het collectief geheugen, verhalen over het verleden, de interpretatie van de (geldigheid van) geschreven overeenkomsten, en de contextualisering van gebeurtenissen die een herinterpretatie van territoriale verhoudingen legitimeren. Hierbij is het van belang dat onderzoekers niet alleen aandacht besteden aan centrale (statelijke) actoren, die officiële overeenkomsten sluiten. Ideeën over het materiële landschap en de interpretatie van de eigen geschiedenis hebben doorslaggevende invloed op de manier waarop mensen ruimte zien, betekenis geven en structureren. Hiermee kunnen ze zelfs tegenwicht bieden tegen de manier waarop autoriteiten dat proces proberen te sturen en ongedaan te maken door het hernoemen en herstructureren van territoriale verhoudingen.

Punt 3: Ambigüiteit als strategie

Veel groepen hebben deel aan de productie van ruimte, op basis van diverse ideeën en aan de hand van veel strategieën, wat maakt dat de ruimtelijke situatie ambigu is. Dit is voor een deel inherent aan het proces, al was het maar vanwege de clash tussen officiële en beleefde werkelijkheid, en de verschillende beleefde werkelijkheden van groepen onderling. Inderdaad streefden sommige groepen in veertiende en vijftiende-eeuws Brabant er actief naar om de werkelijkheid vorm te geven, en was het promoten van hun eigen interpretatie daarbij het voornaamste doel. Het zoeken naar een oplossing van de ruimtelijke ambigüiteit was echter lang niet altijd de meest succesvolle strategie voor groepen om hun belangen na te streven. In sommige gevallen was het handhaven van de status-quo, in al zijn ambigüiteit, een zinvoller strategie.¹² Niet alleen beperkte dat de kans op escalatie van conflicten, maar het voorkwam eveneens dat een van de betrokken partijen in zijn rechten aangetast zou worden, terwijl een arbitrale uitspraak in een conflict onherroepelijk tot nieuwe spanningen zou leiden.

In Brabant was het bewaren van de vrede, of het beschermen van de veronderstelde privileges van partijen, zeker voor arbitrerende instanties belangrijker dan het oplossen van een ambigue en heterogene ruimtelijke situatie. Zo kon de juridische en economische situatie op rivieren als de

¹² Vgl. Wubs-Mrozewicz, 'Conflict Management', p. 102-106.

Schelde en de Gete decennialang onopgelost zijn: voor partijen aan beide zijden van de rivier was het van belang de rivier economisch te kunnen exploiteren, en jurisdictie op de rivier te kunnen uitoefenen. Beide rivieren fungeerden als grens, maar in de praktijk was de rivier daarvoor minder geschikt; het was eerder een plaats van ontmoeting en uitwisseling, en economische en juridische belangen van mensen aan beide zijden van de rivier liepen er door elkaar. Hetzelfde gold voor de constructie van grenzen; in het noorden van het hertogdom werden grenzen om juridische en economische redenen gedefinieerd, maar vormden nieuwe ontwikkelingen (in het landschap, in onderlinge juridische en economische verhoudingen) aanleiding tot nieuwe conflicten. Herdefinitie van grenzen was een delicate kwestie, omdat beide conflicterende partijen hun aanspraken konden staven met precedentes, of met geschreven overeenkomsten. Niet voor niets opteerden arbitrerende instanties er doorgaans voor alleen het directe conflict op te lossen en niet de onderlinge ruimtelijke verhoudingen opnieuw te definiëren.

Dit komt vooral naar voren in kwesties over jurisdictie. Meer dan een halve eeuw lang was de voornaamste zorg van de Raad en Staten van Brabant in jurisdictieconflicten over het markgraafschap Antwerpen het beschermen van privileges van de verschillende hoofdsteden en heren met hoge jurisdictie. Voor de oplossing van deze conflicten was het expliciet niet hun bedoeling de ruimtelijke ambiguïteit op te heffen en de ruimte als een homogene jurisdictie te definiëren. Dat zou zelfs contraproductief zijn omdat het altijd bepaalde partijen in hun oude, en bewijsbare, privileges zou schenden. Dit kon grote spanningen veroorzaken; de-escalatie was altijd gericht op het bevestigen van beide partijen in hun aanspraken. Het onderliggende probleem, dat die aanspraken op gespannen voet met elkaar stonden, werd niet mogelijk of wenselijk geacht om op te lossen.

Zelfs in conflicten over de definitie van Brabant als een fiscale ruimte was het in stand houden van de ambigue situatie een belangrijke strategie voor steden, adel en geestelijkheid. Tachtig jaar lang stelden de Staten de beslissing uit om het belastingsysteem te hervormen, uit angst dat ze zelf op hun oude privileges zouden moeten inleveren. Steeds maakten zij tijdelijke herverdelingen, die met zoveel woorden niet definitief mochten zijn en niet mochten worden hergebruikt. De term 'prejudicie' spreekt boekdelen in dit verband. Partijen probeerden bij afzonderlijke beslissingen – of het nu ging om beslissingen over jurisdictie of belastingverdeling – brieven van non-prejudicie te bemachtigen. De boodschap was duidelijk: het specifieke conflict kon tijdelijk worden opgelost, maar dit mocht geen consequenties hebben op de lange termijn. Zo bleef de ambiguïteit voortbestaan, niet als onbedoeld bijeffect van de manier waarop procedures verliepen, maar als expliciete strategie van partijen om hun privileges en (economische) belangen te beschermen.

Wanneer historici territorium beschouwen als een afgerond geheel, de uitkomst van een proces, valt het hun niet op dat de productie van territorium in werkelijkheid steeds maar tot een zeer tijdelijke balans leidt. Daarom is het nodig territorium te onderzoeken als een proces, en te analyseren wat het betekent voor bewoners van een gebied. Dat maakt duidelijk dat stagnatie en handhaving van de ruimtelijke status quo juist een strategie is voor het bewaren van rust, het beschermen van rechten, en zo bijdraagt aan de productie van ruimte. Het homogeniseren van ruimte schiet dan zijn doel voorbij. Ook hier zijn moderne parallellen niet ver weg. Nog maar kort geleden zorgde de dreiging van een te harde grens in Noord-Ierland voor toenemende spanningen in het grensgebied. Het in stand houden van een zekere ambiguïteit, het juist niet strikt overlappend maken van economische, juridische en cultureel-politieke ruimtes, is in zulke gevallen een vruchtbare strategie om verdere escalatie van het conflict (juist over dat territorium) te voorkomen en vrede te garanderen.

Punt 4: De onbeheersbaarheid van territorium

Territorium is de uitkomst van interacties tussen veel verschillende groepen die hun ideeën baseren op uiteenlopende gegevens, en is voortdurend in constructie. Voor een deel is het ook niet de uitkomst van een gestuurd proces; groepen verhouden zich tot processen waar ze niet direct invloed op hebben, zoals veranderende fysiologische omstandigheden, of de verschuivende economische, juridische en politieke balans in een gebied. Dit werpt de vraag op in hoeverre territorium eigenlijk de uitkomst is van een bewuste strategie. Het idee van Charles Tilly, dat een centrale autoriteit door middel van zijn geweldsmonopolie (dwang) een territorium kan produceren, is door Robert Stein al geïnterpreteerd voor de Bourgondische Nederlanden. Stein wees erop dat vorsten altijd rekening moesten houden met de belangen van hun inwoners, en dat de belangen van en erkenning van de realiteit door die inwoners van doorslaggevend belang waren bij de productie van politieke ruimte.¹³ Dit is eveneens de conclusie van Élodie Lecuppre-Desjardin: vorsten konden wel proberen een homogene politieke ruimte te creëren, maar konden die niet aan hun onderdanen opdringen als die er niet het belang van inzagen die ruimte te erkennen.¹⁴ Voor veertiende- en vijftiende-eeuws Brabant gelden zulke observaties op alle niveaus van territoriumconstructie: dat van het vorstendom, maar ook daarbinnen. Op geen enkel niveau was territorium de uitkomst van een proces dat werd gestuurd door één bepaalde actor. Er waren altijd te veel andere actoren, en te veel processen waar geen partij doorslaggevende invloed op had. Dit

¹³ Stein, *De hertog en zijn staten*.

¹⁴ Lecuppre-Desjardin, *Le royaume inachevé*.

gold zowel binnen het hertogdom, bij de constructie van een juridisch district als het markgraafschap in relatie tot heerlijkheden, als op het niveau van de constructie van Brabant als vorstendom zelf. De hertogen noch de leden van de Staten konden de constructie van het hertogdom sturen; ze deden dit in voortdurende interactie en onderhandeling. Dit betekent niet dat het concept territorium in een middeleeuwse context overbodig of betekenisloos is. Eerder wijst het op de noodzaak het concept opnieuw te doordenken en te onderzoeken.

De vraag is bovendien of de dynamiek in een moderne context wel zo anders is dan in een middeleeuwse; of daar territorium wel geproduceerd kan worden door sturing van een bepaalde groep, al dan niet een centrale macht of staat. Ook in moderne contexten zijn territoria immers het product van interacties tussen veel groepen met uiteenlopende ideeën, die soms maar niet noodzakelijk handelen in relatie tot een staat. Zij handelen via officiële en onofficiële kanalen waar onderzoekers nog niet volledig zicht op hebben en gebruiken ambiguïteit zelfs als strategie in de productie van territorium. Daarom is het duidelijk dat niet één groep dit zeer complexe proces kan sturen. De focus van onderzoek op de rol van de staat suggereert soms dat staten dit zouden kunnen; als de onderzoekfocus wordt verbreed, blijkt het echter een complexer proces, waarbij veel meer actoren dan alleen statelijke betrokken zijn. Het vermogen van staten om deze processen bij te sturen is beperkt.

De vrees voor de onstuurbaarheid van supranationale verbanden – het creëren van een entiteit die door geen groep meer te sturen is en onbeheersbaar wordt – is in feite al werkelijkheid, en niet alleen op het niveau van die supranationale verbanden, maar ook op het niveau van individuele staten, en intra-statelijke territoria. Het lijkt er eerder op dat territorium – op welk niveau dan ook – een uitkomst is van de clash van al die ideeën en praktijken en in de woorden van de auteurs van *Spatial Practices*, een vluchtig product daarvan. Gegeven die veelheid aan actoren en processen, is het ook niet verwonderlijk dat territorium zoveel historisch contingente verschijningsvormen heeft. In een middeleeuwse context is dat evident – vorsten hadden niet het grootste belang bij het vormgeven van territorium (het lokale belang was vaak sterker), en zelfs als ze dat wel hadden, hadden ze niet de macht of middelen om het territorium vorm te geven. Hetzelfde geldt echter ook voor moderne supranationale verbanden en natiestaten. In feite heeft op geen enkel niveau een groep de middelen om zijn interpretatie van het territorium op te dringen. Angst daarvoor is echter eigenlijk ongegrond. Zoals onderzoek naar de middeleeuwse context laat zien, is dit inherent aan de constructie van territorium. Territorium is de uitkomst van een clash tussen ideeën en praktijken, steeds in een tijdelijke balans. Het idee dat er een groep is die dat beslissend kan sturen, is – zeker in het geglobaliseerde tijdperk – onhoudbaar. Het kan door machthebbers weliswaar voor hun eigen doeleinden kan worden ingezet, maar is uiteindelijk een politieke fictie.